Τίτος Πατρίκιος

Ἄνθρωποι ποὺ γνώρισα

Κίχλη

Βαγγέλης Γκούφας
(1925-2016)

Ὁ συναγωνιστὴς ἀπὸ τὸ Βαρβάκειο

Ὅταν μὲ τὴν Κατοχή, τὸ 1941, ἄνοιξαν πάλι τὰ σχολεῖα, γράφτηκα, γιὰ νὰ συνεχίσω στὴν τρίτη ὀκταταξίου (1η γυμνασίου), ἀφοῦ πέρασα μιὰ εἰδικὴ ἐξέταση, στὸ Βαρβάκειο. Ἀνάμεσα σ' ὅλους τοὺς μαθητές, ἕνας κατὰ τρία χρόνια μεγαλύτερος ποὺ ξεχώριζε ἦταν ὁ Βαγγέλης Γκούφας. Ἐκεῖνον τὸν καιρὸ ὑπῆρχαν στὸ σχολεῖο δύο ἄριστοι μαθητὲς ποὺ διακρίνονταν. Ὁ ἕνας ἦταν ὁ Βαγγέλης Γκούφας καὶ ὁ ἄλλος ὁ μετέπειτα γιατρὸς καὶ καθηγητὴς Πανεπιστημίου Εὐτύχιος Βορίδης. Ὁ Γκούφας, ἐκτὸς ἀπὸ ἄριστος μαθητής, ἔγραφε καὶ θαυμάσια ποιήματα ποὺ τὰ ἀπάγγελνε καὶ ὅλοι τὸν θαύμαζαν. Παράλληλα ἦταν δραστήριος στὶς πολιτιστικὲς ἐκδηλώσεις ποὺ ἔκανε ἡ *Διάπλαση τῶν παίδων* καὶ οἱ διαπλασιακοὶ σύλλογοι. Εἶχε τὸ ψευδώνυμο «Διαβάτης». Συμμετεῖχα κι ἐγὼ δραστήρια σὲ αὐτὲς τὶς ἐκδηλώσεις μὲ τὸ ψευδώνυμο «Ἄλμπατρος», ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἱπτάμενου πλοίου τοῦ *Ροβήρου τοῦ κατακτητῆ* ἀπὸ τὸ μυθιστόρημα τοῦ Ἰουλίου Βέρν. Στὶς πολιτιστικὲς δραστηριότητες τῆς *Διάπλασης* γνώρισα καὶ μιὰ δραστήρια διαπλασοπούλα, τὴν Ἑλένη Γλύκατζη, ἀργότερα Ἀρβελέρ, ποὺ τότε εἶχε τὸ ψευδώνυμο «Διαβατάρικο Πουλί».

Καθὼς ἀπὸ τὸ φθινόπωρο τοῦ '41 ἄρχισε ἡ Ἐθνικὴ Ἀντίσταση, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ μὲ τὸ ΕΑΜ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μὲ τὸν ΕΔΕΣ, ἄρχισαν καὶ οἱ ἀντίστοιχες ζυμώσεις στοὺς μαθητές, ποὺ χωριστήκαμε στὰ δύο: στοὺς ἀριστεροὺς ποὺ εἶχαν ἐπικεφαλῆς τὸν Βαγγέλη Γκούφα καὶ τοὺς ἐθνικιστὲς ποὺ εἶχαν ἐπικεφαλῆς τὸν Εὐτύχιο Βορίδη.

Ἀρκετὲς φορὲς τὴν ὥρα τοῦ διαλείμματος στὴ μεγάλη αὐλὴ τοῦ σχολείου, τοῦ ὁποίου τὸ ὡραῖο κτίριο δὲν ὑπάρχει πιά, καθὼς ὁ χῶρος εἶναι σήμερα ἡ λεγόμενη Βαρβάκειος Ἀγορά, γινόντουσαν συγκρούσεις μεταξὺ τῶν δύο πλευρῶν.

Τὸ 1942 ὁ Βαγγέλης Γκούφας μὲ ὀργάνωσε στὸ ΕΑΜ Νέων. Καὶ στὶς 28 Ὀκτωβρίου 1942 μοῦ εἶπε τὸ πρωὶ νὰ πάρω ὅσο μπορῶ περισσότερους συμμαθητές μου μετὰ τὰ μαθήματα καὶ νὰ πᾶμε νὰ καταθέσουμε στεφάνι στὰ ἀγάλματα τῶν ἡρώων τοῦ 1821 ποὺ βρίσκονταν στὸ Πεδίον τοῦ Ἄρεως. Τὸ εἶπα στοὺς συμμαθητὲς ποὺ ἐμπιστευόμουν, ἀλλὰ δὲν ἦρθε κανείς. Εἶδα στὴ στάση τοῦ τράμ, στὴν ὁδὸ Ἀθηνᾶς, δύο μαθητὲς ἀπὸ μικρότερη τάξη καὶ ἕναν ἀπὸ μεγαλύτερη, ποὺ πηγαίνανε κι αὐτοὶ στὸ Πεδίον τοῦ Ἄρεως, ὅμως στὴν ἑπόμενη στάση τοῦ τράμ στὴν Ὁμόνοια αὐτὸς ἀπὸ τὴ μεγαλύτερη τάξη, ποὺ εἶχε πολὺ φοβηθεῖ, κατέβηκε. Κι ἐγὼ εἶχα φοβηθεῖ καὶ σκέφτηκα γιὰ μιὰ στιγμὴ νὰ κατέβω, ἀλλὰ καθὼς οἱ δύο μικρότεροι δὲν φοβήθηκαν καὶ συνέχισαν μὲ τὸ τράμ, ντράπηκα νὰ κατέβω, κατανίκησα τὸν φόβο μου καὶ συνέχισα. Φτάσαμε στὴν εἴσοδο τοῦ πάρκου ὅπου

εἶναι τὸ ἄγαλμα τοῦ βασιλιᾶ Κωνσταντίνου. Ἐκεῖ βρίσκονταν δύο τεθωρακισμένα τοῦ ἰταλικοῦ στρατοῦ, αὐτὰ ποὺ κοροϊδευτικὰ τὰ λέγαμε σακαράκες.

Περάσαμε ἀνάμεσα στοὺς καραμπινιέρους χωρὶς νὰ μᾶς παρεμποδίσουν ὥσπου φτάσαμε στὰ ἀγάλματα τῶν ἡρώων τοῦ '21. Ἐκεῖ ἦσαν πάρα πολλοὶ νέοι, κυρίως φοιτητές. Μετὰ τὸ στεφάνωμα τῶν ἡρώων καὶ τοὺς σχετικοὺς πατριωτικοὺς λόγους, ἕνας ἀπὸ τοὺς ἐπικεφαλῆς τῶν φοιτητῶν εἶπε «τώρα πᾶμε στὸ Πανεπιστήμιο». Σχηματίστηκε μιὰ ἀρκετὰ μεγάλη πορεία, προχωρήσαμε πρὸς τὰ Ἐξάρχεια, φτάσαμε στὴ Χαριλάου Τρικούπη καὶ ἀρχίσαμε νὰ τὴν κατεβαίνουμε πρὸς τὴν Ἀκαδημίας, ὅπου συναντήσαμε πολλοὺς καραμπινιέρους, οἱ ὁποῖοι μᾶς ἐπιτέθηκαν γιὰ νὰ διαλύσουν τὴν πορεία. Ἕνας καραμπινιέρος μ' ἅρπαξε ἀπὸ τὸν γιακὰ καὶ ἄρχισε νὰ μὲ χτυπάει μὲ μπουνιὲς καὶ μὲ κλοτσιές. Ἐγὼ μόλις εἶχα πρωτοφορέσει γυαλιὰ μυωπίας καὶ γιὰ νὰ τὰ προφυλάξω τὰ εἶχα βάλει στὴν πίσω τσέπη τοῦ παντελονιοῦ, ἀλλὰ ὁ καραμπινιέρος μὲ μιὰ κλοτσιὰ ποὺ μοῦ 'δωσε τὰ ἔσπασε. Ἦταν τὸ πρῶτο ξύλο ποὺ ἔφαγα στὴ ζωή μου. Τὴν ἄλλη μέρα ποὺ συνάντησα τὸν Βαγγέλη Γκούφα, μοῦ ἔκανε τὸν ἀπολογισμὸ τῆς ἐκδήλωσης, ποὺ ἦταν πολὺ θετικός, καὶ μοῦ εἶπε «θὰ συνεχίσουμε». Ὅπως κι ἔγινε.

Ὁ Γκούφας παράλληλα συνέχισε τὶς δραστηριότητές του στὸν κύκλο τῆς *Διάπλασης τῶν παίδων*. Ἔγραφε καὶ διάβαζε ποιήματα καὶ ἑτοίμαζε μιὰ διάλεξη γιὰ τὸν Ἄγγελο Σικελιανό – ἐνῶ ἐγὼ μιὰ διάλεξη γιὰ τὸν

Ἀνδρέα Καρκαβίτσα, ποὺ τὴν τελείωσα καὶ τὴ διάβασα σὲ μιὰ ἐκδήλωση ποὺ ἔγινε στὸ σπίτι μου. Στὶς 28 Φεβρουαρίου 1943, τὴν ἑπόμενη μέρα τοῦ θανάτου τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ, μὲ πῆρε ὁ Βαγγέλης στὸ τηλέφωνο. Τὸν ρώτησα πῶς πάει ἡ διάλεξη γιὰ τὸν Σικελιανὸ καὶ ἐκεῖνος μοῦ εἶπε «τέρμα ἡ διάλεξη» καὶ νὰ ἑτοιμαστῶ νὰ πᾶμε στὸ Α′ Νεκροταφεῖο στὴν κηδεία τοῦ Παλαμᾶ. Πέρασε ἀπὸ τὸ σπίτι μου, μὲ πῆρε, πήγαμε στὸ νεκροταφεῖο, ὅπου ἔμεινα ἔκπληκτος ἀπὸ τὸν πολὺ κόσμο ποὺ εἶχε συγκεντρωθεῖ, μὲ πολλοὺς διάσημους λογοτέχνες τῆς ἐποχῆς, τοὺς ὁποίους θαύμαζα, ὅπως τοὺς Καραγάτση, Θεοτοκά, Βενέζη, Μυριβήλη, Κοσμὰ Πολίτη.

Ὅταν μετέφεραν τὸ φέρετρο ἀπὸ τὴν ἐκκλησία πρὸς τὸν τάφο, τὸ κρατοῦσαν διάφοροι λογοτέχνες, ὁ ποιητὴς Σωτήρης Σκίπης διάβασε ἕνα μέτριο ποίημα καὶ ἀκολούθησε ὁ Σικελιανὸς μὲ ἕνα θαυμάσιο ἀντιστασιακὸ ποίημα ποὺ μᾶς συγκλόνισε, κυρίως μὲ τὸν στίχο «Οἱ σημαῖες οἱ φοβερὲς / τῆς Λευτεριᾶς ξεδιπλωθεῖτε στὸν ἀέρα!». Χάλασε ὁ κόσμος ἀπὸ χειροκροτήματα καὶ ζητωκραυγές. Μερικὲς μέρες πρὶν ἀπὸ τὴν κηδεία, στὶς 23 Φεβρουαρίου, ἱδρύθηκε ἡ ΕΠΟΝ, στὴν ὁποία λίγο ἀργότερα ἐντάχθηκα.

Ἀρχὲς Ἰανουαρίου τοῦ ’44, ὅταν ἤμουν πιὰ γραμματέας τῆς ΕΠΟΝ Ψυρρῆ, ὁ Βαγγέλης Γκούφας, ποὺ ἦταν σὲ ἀνώτερο πόστο, μοῦ εἶπε ὅτι εἶχαν ἔρθει ἀντιστασιακὲς ἀφίσες ποὺ ἀπευθύνονται στοὺς Γερμανοὺς φαντάρους καὶ πρέπει νὰ κολληθοῦν στὸ κέντρο γιὰ νὰ μποροῦν νὰ τὶς βλέπουν. Ἐκεῖνος δὲν γινόταν νὰ ἔρθει γιατὶ

στὶς 6 Ἰανουαρίου γιόρταζε ὁ πατέρας του Φώτης καὶ ἦταν ἀδύνατον νὰ τὸν ἀφήσει, ἦταν ἄρρωστος. Ἡ οἰκογένεια Γκούφα, φτωχική, ἔμενε σ' ἕνα δρομάκι στοῦ Ψυρρῆ. Ὁ πατέρας του ἦταν τεχνίτης, ἐπισκεύαζε κάρα καὶ στὴν ὁδὸ Ἁγίων Ἀσωμάτων εἶχε ἀπὸ χρόνια συνεργεῖο ἐπισκευῆς κάρων. Πῆγα στὸ σπίτι του νὰ πάρω τὶς ἀφίσες καὶ ἔμεινα κατάπληκτος. Θυμᾶμαι ἀκόμα πὼς εἶχαν ἕνα ρολόι τοῦ ὁποίου οἱ δεῖκτες ἔδειχναν 12 παρὰ τέταρτο, ποὺ τὸ ἔγραφε ἀπὸ κάτω στὰ γερμανικὰ («Drei viertel zwölfe») καὶ ἀνάμεσά τους βρισκόταν τὸ κεφάλι τοῦ Χίτλερ. Ὅταν θὰ γινόταν 12 καὶ οἱ δύο δεῖκτες θὰ συνέκλιναν, θὰ ἔκοβαν τὸ κεφάλι του.

Ὀργάνωσα ἕνα μικρὸ συνεργεῖο μὲ ἕναν ἀκόμα ἐπονίτη καὶ δύο ἐπονίτισσες πού, παριστάνοντας τὰ ζευγαράκια, ἀνεβήκαμε ἀπὸ τὴν ὁδὸ Πειραιῶς ὡς τὴν Ὁμόνοια κολλώντας τὶς ἀφίσες καὶ συνεχίσαμε στὴν ὁδὸ Σταδίου ἕως τὴν πλατεία Κλαυθμῶνος. Ἐκεῖ εἴχαμε κολλήσει ὅλες τὶς ἀφίσες ἐκτὸς ἀπὸ μία. Ἀπέναντι, στὴν ὁδὸ Κοραῆ, ἦταν τὸ Γερμανικὸ Φρουραρχεῖο καὶ μπροστά του εἶχε ἕναν φρουρὸ ποὺ πηγαινοερχόταν. Στὴ συμβολὴ τῆς Κοραῆ μὲ τὴ Σταδίου ἦταν ἕνας στύλος τῆς Τροχαίας μὲ φῶς ποὺ δὲν λειτουργοῦσε πιά. Ἀποφάσισα νὰ κολλήσω τὴν τελευταία ἀφίσα ἐκεῖ, κατάφατσα στοὺς Γερμανούς. Ἀκουμπούσαμε σ' ἕνα κτίριο τῆς πλατείας Κλαυθμῶνος ποὺ δὲν ὑπάρχει πιά, μᾶλλον τὸ Ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν. Τὰ ἄλλα παιδιὰ μοῦ ἔλεγαν ὅτι ἦρθε ἡ ὥρα νὰ γυρίσουμε. Ἐγὼ τοὺς εἶπα «ὄχι ἀκόμα». Ἔβαλα κόλλα στὴν τελευταία ἀφίσα καὶ τὴν ὥρα ποὺ ὁ Γερ-

μανὸς σκοπὸς μοῦ εἶχε γυρισμένη τὴν πλάτη, ἔτρεξα, κόλλησα τὴν ἀφίσα στὸν στύλο τῆς Τροχαίας καὶ ἔφυγα χωρὶς νὰ μὲ δεῖ.

Ὅταν ἄρχισαν οἱ μάχες τῶν Δεκεμβριανῶν πέρασα ἀπὸ τὴν ΕΠΟΝ στὸν ΕΛΑΣ. Τότε, στὴ μέση τῆς πλατείας Κουμουνδούρου ὑπῆρχε μιὰ δεξαμενή –εἶχαν φτιαχτεῖ ἀνάλογες σὲ πολλὲς πλατεῖες τῆς Ἀθήνας, τὶς γέμιζαν μὲ νερὸ γιὰ νὰ παίζουν καὶ νὰ κολυμπᾶνε τὰ παιδιά–, ἄδεια πιά. Ἀπέναντι στὴν πλατεία Κουμουνδούρου ἐπὶ τῆς Πειραιῶς ὑπῆρχε τὸ κτίριο τοῦ Βρεφοκομείου, ποὺ ἀργότερα ἔγινε νοσοκομεῖο καὶ πολὺ ἀργότερα φυλακή. Τότε τὸ κατεῖχε ἕνα τμῆμα τῆς Χωροφυλακῆς καὶ μιὰ μονάδα τοῦ ἀγγλικοῦ στρατοῦ. Ἀπὸ τὸν ΕΛΑΣ ἀνέθεσαν στὸν Βαγγέλη Γκούφα καὶ σ' ἐμένα νὰ μποῦμε ἕνα βράδυ στὴν ἄδεια δεξαμενὴ καὶ μὲ τηλεβόα νὰ καλέσει ὁ Γκούφας τοὺς χωροφύλακες νὰ παραδοθοῦν καὶ ἐγὼ νὰ κάνω τὸ ἴδιο μὲ τοὺς Ἄγγλους. Στὴν ὁμιλία ποὺ εἶχα ἑτοιμάσει ἔλεγα ὅτι ἂν παραδοθοῦν θὰ τοὺς ὑποδεχθοῦμε σὰν ἀδέρφια γιατὶ μαζὶ πολεμᾶμε τὴ Γερμανία τοῦ Χίτλερ.

Μπήκαμε στὴ δεξαμενὴ τὴ νύχτα καὶ ἀρχίσαμε νὰ φωνάζει ὁ καθένας τὸ κείμενό του. Οἱ Ἐγγλέζοι ἀπὸ ἀπέναντι ἔριξαν φωτοβολίδες, ὅλη ἡ περιοχὴ φωτίστηκε σὰν νὰ ἦταν μέρα, καὶ ἄρχισαν νὰ πολυβολοῦν πρὸς τὴν κατεύθυνσή μας. Ἐγὼ ἀπὸ ἐνθουσιασμὸ εἶχα σηκωθεῖ καὶ φώναζα ὄρθιος, ὁπότε ὁ Γκούφας, ποὺ εἶχε καλυφθεῖ πίσω ἀπὸ τὸν τοῖχο τῆς δεξαμενῆς, μοῦ εἶπε: «Μά, τρελάθηκες; Κατέβα ἀμέσως». Καὶ μὲ τράβηξε γιὰ νὰ

μὲ κατεβάσει. Καθὼς μὲ κατέβαζε, μιὰ ριπὴ ἀπὸ τὸ πολυβόλο ἄγγιξε καὶ χάραξε τὸ κράνος ποὺ φοροῦσα. Χωμένος μέσα στὴ δεξαμενὴ τὸν ἀγκάλιασα καὶ τὸν φίλησα. «Μοῦ ἔσωσες τὴ ζωή», τοῦ εἶπα.

Πέρασαν τὰ χρόνια, ὁ Γκούφας εἶχε μπεῖ ἀπὸ τοὺς πρώτους στὴ Νομικὴ Σχολὴ ἀλλὰ δὲν συνέχισε. Εἶχε ἀφοσιωθεῖ στὴ λογοτεχνία καὶ μετὰ στὴ δημοσιογραφία. Στὸν Ἑλληνοσοβιετικὸ Σύνδεσμο Νέων, ποὺ ἱδρύθηκε μετὰ τὸν πόλεμο, εἶχε μεγάλη δραστηριότητα κι ἔκανε μιὰ ὡραία ἔμμετρη μετάφραση τοῦ σοβιετικοῦ ὕμνου, τὴν ὁποία ὅλοι θαυμάζαμε. Ἡ δημοσιογραφία τὸν ἀπορροφοῦσε ὅλο καὶ περισσότερο. Ἀσχολήθηκε νωρὶς μὲ τὸ θέατρο ὡς συγγραφέας καὶ μὲ τὸν κινηματογράφο ὡς σεναριογράφος, μὲ τὸ ραδιόφωνο, τὴν τηλεόραση καὶ ἐργάστηκε στὴ διαφημιστικὴ ἑταιρεία Γνώμη. Δικοί του στίχοι ἀκούγονται σὲ δημοφιλῆ τραγούδια τῶν Μίκη Θεοδωράκη, Χατζιδάκι, Ξαρχάκου, Κουνάδη, Πλέσσα κ.ἄ.

Ὅταν ἔγινε ἡ Χούντα τὸ 1967, κατόρθωσε νὰ φύγει μὲ τὴ γυναίκα του στὸ ἐξωτερικὸ καὶ ἐγκαταστάθηκαν κυρίως στὴ Γενεύη τῆς Ἑλβετίας. Ὅταν κι ἐγὼ κατόρθωσα νὰ πάω στὸ Παρίσι καὶ ἐργάστηκα ὡς συμβασιοῦχος στὴν UNESCO, συχνὰ μὲ στέλνανε στὴ Γενεύη γιὰ νὰ ὁλοκληρώσω τὴν ἔρευνα ποὺ ἔκανα στὴ βιβλιοθήκη τῆς ILO (Διεθνὴς Ὀργάνωση Ἐργασίας). Σ' αὐτὰ τὰ ταξίδια μὲ φιλοξενοῦσε ὁ Γκούφας. Μιὰ μέρα μοῦ λέει: «Εἶναι στὴ Γενεύη ὁ Σάκης καὶ θέλει νὰ σὲ δεῖ». «Ποιός Σάκης;» τοῦ λέω. «Σάκη» λέγαμε στὴν ΕΠΟΝ τοῦ Ψυρρῆ τὸν Θανάση ποὺ δούλευε σ' ἕνα πουκαμισάδικο κον-

τὰ στὴν ὁδὸ Ἀθηνᾶς. Μετὰ τὸν πόλεμο πῆγε μετανάστης στὴ Ν. Ἀφρική, ἄνοιξε πουκαμισάδικο καὶ ἔπιασε ἀρκετὰ λεφτά. «Αὐτὸς θέλει νὰ σὲ δεῖ».

Τὴν ἑπομένη συναντηθήκαμε, ἀγκαλιὲς καὶ φιλιά, τοῦ εἶπα νὰ καθίσουμε σ' ἕνα ὡραῖο καφενεῖο. Ἐκεῖνος μοῦ εἶπε: «Ὄχι ἐδῶ, εἶναι πολὺ κεντρικό, νὰ πᾶμε σὲ κάποιο ἀπόμερο». Βρήκαμε ἕνα καὶ καθίσαμε. Μοῦ λέει λοιπὸν ὁ Σάκης ἀνοίγοντας τὸ σακάκι του. «Γιά πιάσε ἐδῶ». Ἀπὸ τὸν λαιμό του κρεμόταν μιὰ γεμάτη σακούλα. Τὴν ψηλάφισα καὶ τὰ ἔχασα. Ἦταν γεμάτη φουντούκια ἢ ἀμύγδαλα. «Μὰ κουβαλᾶς φουντούκια;» τοῦ λέω. «Δὲν εἶναι φουντούκια, εἶναι διαμάντια καὶ πρέπει νὰ τὰ μεταφέρω καὶ νὰ τὰ παραδώσω στὸ Λονδίνο. Ἐπειδὴ ὅμως μ' ἔχουν ἐπισημάνει, φοβᾶμαι ὅτι στὸν ἔλεγχο στὰ σύνορα μπορεῖ νὰ τὰ βροῦνε, νὰ τὰ κατάσχουν κι ἐμένα νὰ μὲ πᾶνε φυλακή. Γι' αὐτό, ἐπειδὴ ἔμαθα ὅτι δουλεύεις στὴν UNESCO καὶ ἐσένα δὲν θὰ σὲ ἐλέγξουν, νομίζω ὅτι εἶσαι ὁ κατάλληλος ἄνθρωπος ποὺ ἐμπιστεύομαι ἀπολύτως νὰ τὰ μεταφέρεις καὶ νὰ μοῦ τὰ παραδώσεις στὸ Λονδίνο. Ἡ ἀμοιβή σου θὰ εἶναι δύο διαμάντια». Κι ἐγὼ τοῦ εἶπα: «Σάκη, σ' εὐχαριστῶ γιὰ τὴν ἐμπιστοσύνη ποὺ μοῦ ἔχεις, ἀλλὰ τέτοιες δουλειὲς ἐγὼ δὲν κάνω». «Γιά σκέψου το καλύτερα», ἐπιμένει. «Ξέρεις τί εἶναι δύο διαμάντια; Μὲ τὸ ἕνα μπορεῖς νὰ ἀγοράσεις ἕνα ὡραῖο διαμέρισμα στὸ Παρίσι γιὰ νὰ μένεις καὶ μὲ τὸ ἄλλο νὰ ἀγοράσεις ἕνα δεύτερο γιὰ νὰ τὸ νοικιάζεις. Κι ἔτσι πιὰ δὲν θὰ ἔχεις ἀνάγκη νὰ δουλεύεις μεροκάματο σὰν συμβασιοῦχος». Ἡ πρότασή του ἦταν

πολὺ δελεαστική, ἀλλὰ καὶ πάλι τὴν ἀπέρριψα. Ἀργότερα ἔμαθα ὅτι κατάφερε νὰ φτάσει μὲ τὰ διαμάντια στὸ Λονδίνο. Δὲν τὸν ξαναεῖδα ποτέ.

Μὲ τὴ Μεταπολίτευση καὶ ὁ Γκούφας κι ἐγὼ μὲ τὶς οἰκογένειές μας γυρίσαμε στὴν Ἑλλάδα. Στὴν ἀρχὴ βλεπόμασταν ἀρκετὰ συχνά, ἀλλὰ οἱ ὑποχρεώσεις, ἐπαγγελματικές, οἰκογενειακὲς καὶ πολιτικές, μᾶς ἀπομάκρυναν. Ὅμως τὰ ὅσα εἴχαμε ζήσει μαζὶ δὲν ἔσβησαν ποτὲ ἀπὸ τὴ μνήμη μου.

Γιάννης Ρίτσος
(1909-1990)

Ὁ ποιητὴς μὲ τὸ μεγάλο ἔργο καὶ τὴ μεγάλη προσφορὰ

Μὲ τὸν Γιάννη Ρίτσο οἱ γονεῖς μου εἶχαν σχέσεις ἀπὸ πολὺ παλιά. Ἤδη ὁ μεγαλύτερος ἀδερφὸς τῆς μητέρας μου, ὁ μηχανικὸς Ἄγγελος Σταματόπουλος, εἶχε παντρευτεῖ μιὰ πολὺ ὄμορφη γυναίκα, χωρισμένη μὲ δύο παιδιά, ἡ ὁποία ἦταν ξαδέρφη τοῦ Ρίτσου. Μέσω αὐτοῦ οἱ γονεῖς μου γνώρισαν τὸν ποιητή.

Ὁ Ρίτσος ὅταν βγῆκε ἀπὸ τὸ σανατόριο Σωτηρία, ὅπου νοσηλευόταν μὲ βαριὰ φυματίωση –ἐκεῖ γνώρισε τὴ Μαρία Πολυδούρη–, καθὼς ἡ οἰκογένειά του ἀπὸ τὴ Μονεμβασία ἦταν μὲν πολὺ εὔπορη, ἀλλὰ μὲ τὴν οἰκονομικὴ κρίση τοῦ 1929 εἶχε καταστραφεῖ, γιὰ νὰ ζήσει ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ δουλέψει. Ἔτσι, βρῆκε δουλειὰ ὡς χορευτὴς ἀρχικὰ στὸν θίασο τοῦ Μακέδου καὶ ἀργότερα στὴ Λυρικὴ Σκηνή. Στὸν θίασο τοῦ Μακέδου γνώρισε καὶ τὸν πατέρα μου, ὁ ὁποῖος τότε ἦταν πρόεδρος τοῦ Σωματείου Ἑλλήνων Ἠθοποιῶν καὶ τὸν ἐνέταξε στὰ μέλη του. Μέσα στὸν πόλεμο, λίγο πρὶν μποῦν οἱ Γερμανοὶ στὴν Ἀθήνα, ἡ Λυρικὴ Σκηνὴ εἶχε ἀνεβάσει τὴ *Νυχτερίδα* τοῦ Στράους, στὸ μπαλέτο τῆς ὁποίας χόρευε ὁ Ρίτσος. Οἱ δικοί μου μὲ πῆγαν νὰ δοῦμε τὴν παράσταση

καί, ὅταν βγῆκε τὸ μπαλέτο, ὁ πατέρας μου εἶπε: «Νά, αὐτὸς ὁ χορευτὴς εἶναι ὁ Ρίτσος».

Στὸ περιοδικὸ ποὺ ἦταν ἐνσωματωμένο στοὺς τόμους τῆς *Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας* τοῦ Πυρσοῦ εἶχα ἀνακαλύψει τὰ ποιήματα ἑνὸς ποιητῆ, ὁ ὁποῖος ὑπέγραφε ὡς Ρίτ...σος. Τὰ ποιήματά του μοῦ ἄρεσαν πολύ. Μετὰ ἔμαθα ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ τὸν Γιάννη Ρίτσο.

Ὅταν ἀργότερα, μὲ τὸ ποὺ ἄρχισε ὁ Ἐμφύλιος, διαλύθηκε ὁ ἀριστερὸς θίασος ποὺ λεγόταν Ἑνωμένοι Καλλιτέχνες, τὰ βιβλία τῆς βιβλιοθήκης του ἦρθαν στὸ σπίτι μας. Ἀνάμεσά τους ἦσαν καὶ τὰ προπολεμικὰ βιβλία τοῦ Ρίτσου, τὰ ὁποῖα διάβασα μὲ ἀπόλαυση. Κυρίως μοῦ ἄρεσε τὸ *Ἐμβατήριο τοῦ ὠκεανοῦ*, τὸ ὁποῖο μάλιστα εἶχα μάθει σχεδὸν ἀπ' ἔξω. Στὸ ποίημα αὐτὸ ἔβρισκα τὴν προαναγγελία τοῦ ἐπερχόμενου Παγκοσμίου Πολέμου.

Ἔτσι, εἶχα ὅλη αὐτὴ τὴν εἰκόνα τοῦ Ρίτσου καὶ ὅταν ἔφτασα ἀπὸ τὴ Μακρόνησο στὸν Ἅη Στράτη πῆγα νὰ τὸν συναντήσω. Ἐγὼ εἶχα τότε διαμορφώσει κάποιες ἀπόλυτες δογματικὲς ἰδέες, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες ἡ ποίηση εἶναι ἀπορριπτέα διότι ἀποτελεῖ ἔκφραση τοῦ μικροαστικοῦ συναισθηματισμοῦ καὶ σὲ ἐμποδίζει νὰ εἶσαι ἐντελῶς ἀφοσιωμένος στὴν ἐπαναστατικὴ δράση. Πῆγα λοιπὸν νὰ τὸν βρῶ στὸ καλύβι ποὺ εἶχε. Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειώσω ὅτι στὸ στρατόπεδο πολιτικῶν ἐξορίστων τοῦ Ἅη Στράτη ὅλοι ἤμασταν ἰσότιμοι καὶ μέναμε σὲ στρατιωτικὲς σκηνές, μόνο ποὺ μερικοὶ ἦσαν πιὸ ἰσότιμοι καὶ ἔμεναν σὲ μικρὰ ἢ μεγάλα καλύβια. Ὁ Ρίτσος ἔμενε σὲ ὡραῖο μεγάλο καλύβι μὲ κρεβάτι, τραπέζι γιὰ

νὰ γράφει καὶ νὰ τρώει, μιὰ ντουλάπα γιὰ τὰ ροῦχα του καὶ βιβλιοθήκη. Ἔξω ἀπὸ τὸ καλύβι του εἶχε ἕναν νιπτήρα.

Ὅταν λοιπὸν τοῦ ἐξέθεσα τὶς ἀπόψεις μου γιὰ τὴν ποίηση μοῦ εἶπε: «Αὐτὰ ποὺ λὲς εἶναι σαχλαμάρες καὶ νὰ μὴν ξανάρθεις νὰ μὲ δεῖς ἂν δὲν μοῦ φέρεις ποιήματα». Εἶχε ἤδη διαβάσει κάτι δικό μου. Συνέχισε λέγοντας: «Πρέπει νὰ καταλάβεις ὅτι ἡ ποίηση εἶναι τὸ πεπρωμένο σου». Ἔτσι, ἄρχισα νὰ γράφω, τοῦ ἔδινα τὰ ποιήματά μου, ἔκανε παρατηρήσεις, καὶ αὐτὸ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ συνδεθοῦμε στενά.

Ταυτοχρόνως μοῦ μίλαγε πολύ, ἤξερε πολλὰ πράγματα, μοῦ γνώρισε τὴν ποίηση τοῦ Νερούντα, εἶχε τὶς γαλλικὲς μεταφράσεις, ποὺ μὲ μάγεψαν. Ἐπίσης μοῦ ἔδωσε νὰ διαβάσω ἕναν ὄμορφο τόμο, δεμένο, μὲ τὶς *Δοκιμὲς* τοῦ Σεφέρη καὶ μοῦ εἶπε: «Νὰ τὸν μελετήσεις προσεκτικὰ γιατὶ ἐδῶ ὁ Σεφέρης εἶναι πολὺ στοχαστικὸς καὶ πλησιάζει τὸν μαρξισμό».

Μὲ τὸν Γιάννη Ρίτσο εἴχαμε πολύωρες συζητήσεις ποὺ ἀφοροῦσαν τὴν ποίηση. Μοῦ ἔλεγε ὅτι πρέπει νὰ γράφω κάθε μέρα καὶ ὅτι, γιὰ νὰ καταλάβω ὅτι ἕνα ποίημα τελειώνει, χρειάζεται νὰ τὸ γράφω καὶ νὰ τὸ ξαναγράφω ἕως καὶ εἴκοσι φορές, προκειμένου νὰ καταλήξω στὴν ὁλοκληρωμένη μορφή του. Τὰ ὑπόλοιπα χειρόγραφα δὲν ἔπρεπε νὰ τὰ πετάω γιατὶ κάτι ἀπὸ αὐτὰ μποροῦσα νὰ χρησιμοποιήσω ἀργότερα. Ἀπὸ τότε ἕως σήμερα ἔχω τρία μεγάλα ντοσιὲ γεμάτα ἑκατοντάδες τέτοια χειρόγραφα.

Ὁ Ρίτσος ἐπέμενε νὰ μὴ χρησιμοποιῶ πολὺ τὰ ἐπί-

θετα. Ένα εὔστοχο ἐπίθετο, μοῦ ἔλεγε, μπορεῖ νὰ φωτίζει ἕνα ποίημα, ἐνῶ ἡ κατάχρηση ἐπιθέτων ἐνδέχεται νὰ τὸ κάνει πλαδαρὸ καὶ ἀνούσιο. Ἐπίσης ἐπέμενε γενικῶς νὰ ἀποφεύγω τὴ συχνὴ ἀναφορὰ σὲ ἀφηρημένα οὐσιαστικὰ ποὺ ἐκφράζουν μεγάλες ἰδέες, ὅπως ἐλευθερία, δικαιοσύνη, δημοκρατία, ἐπανάσταση καὶ ἄλλες.

Στὶς πολιτικὲς ἐκδηλώσεις ποὺ γίνονταν στὸ στρατόπεδο ὁ Ρίτσος εἶχε ἀναλάβει νὰ διδάξει σὲ ὅσους ἐνδιαφέρονταν ἑλληνικοὺς παραδοσιακοὺς χορούς. Ὄχι ὅμως καὶ λαϊκοὺς ρεμπέτικους, καθὼς τὰ τραγούδια αὐτὰ ἦσαν αὐστηρῶς ἀπαγορευμένα ἀπὸ τὸ Κόμμα ὡς ἐκφυλισμένη μουσικὴ ποὺ διαβρώνει τὴν ψυχολογία τῆς ἐργατικῆς τάξης. Ὅταν μάλιστα ἔγινε τελείως καλὰ ἀπὸ τὴ φυματίωση, πήγαινε ὅποτε μποροῦσε στὴ θάλασσα, ἔκανε κολύμπι καὶ ἡλιοθεραπεία. Ὡς γνωστόν, στοὺς φυματικοὺς ἀπαγορευόταν αὐστηρὰ ἡ ἔκθεση στὸν ἥλιο.

Καὶ μιὰ ἀρνητικὴ συνέπεια ἀπὸ τὴ σχέση μου μὲ τὸν Ρίτσο: Ὅταν ἔφτασα στὴ Μακρόνησο δὲν κάπνιζα ἀκόμα, ἀλλὰ κι αὐτὸ τὸ λίγο ποὺ ἔκανα τὸ σταμάτησα φοβούμενος ὅτι μπορεῖ νὰ μοῦ κόψουν τὰ τσιγάρα ποὺ μᾶς ἔδιναν ὡς μέσο πίεσης. Μόλις ὅμως βρέθηκα στὸν Ἅη Στράτη καὶ συνδέθηκα μὲ τὸν Ρίτσο, μοῦ ἔκανε μεγάλη ἐντύπωση πὼς κάπνιζε ἀπὸ τὸ πρωὶ ἕως τὸ βράδυ, ὁπότε πίστεψα ὅτι εἶναι ἀναγκαῖο, γιὰ νὰ γράψει κανεὶς καλὰ ποιήματα, νὰ καπνίζει. Κι ἔτσι ξανάρχισα νὰ καπνίζω ὥσπου ἔγινα κι ἐγὼ μανιώδης καπνιστής.

Ὁ Ρίτσος ἀγαποῦσε πολὺ τὴ συμφωνικὴ μουσική. Ἡ χωροφυλακὴ ἐπέτρεπε στοὺς ἐξόριστους νὰ κατεβαί-

νουν στὸ χωριὸ εἴτε γιὰ νὰ ψωνίσουν κάτι ἀπὸ τὸ μπακάλικο ἢ τὸ μανάβικο, εἴτε γιὰ νὰ κάνουν ἕναν περίπατο στὴν ὡραία παραλία, εἴτε γιὰ νὰ πᾶνε στὸ καφενεῖο γιὰ νὰ πιοῦν ἕναν καφέ. Ὁ Ρίτσος πήγαινε στὸ καφενεῖο ὄχι μόνο γιὰ τὸν καφέ, ἀλλὰ κυρίως γιὰ νὰ ἀκούσει ἀπὸ τὸ ραδιόφωνο τὴ μετάδοση τῆς συμφωνικῆς συναυλίας ἀπὸ τὴν Κρατικὴ Ὀρχήστρα. Μιὰ Κυριακὴ πῆρε κι ἐμένα μαζί του, μοῦ ἄρεσε, καὶ ἀπὸ τότε ὅσο ἔμεινα στὸν Ἄη Στράτη πήγαινα ἀνελλιπῶς τὶς Κυριακὲς στὸ καφενεῖο. Ἐκεῖ ἕνα πρωὶ συνέβη ἕνα περιστατικὸ ποὺ μὲ σφράγισε, γιατὶ μὲ ἔκανε νὰ καταλάβω ποιά ἦταν ἡ κομματικὴ γραμμὴ γιὰ τὴν τέχνη. Ὅταν ἡ ἐκφωνήτρια ἀνήγγειλε ὅτι τώρα θὰ ἀκούσουμε τὴν *Ἱεροτελεστία τῆς ἄνοιξης* τοῦ Ἰγκὸρ Στραβίνσκι, ἀκούστηκε μιὰ ἔξαλλη φωνὴ νὰ κραυγάζει «κλεῖσ' το ἀμέσως. Αὐτὸς εἶναι φορμαλιστής». Γύρισα νὰ δῶ ποιός εἶναι καὶ ἔμεινα ἐμβρόντητος. Ἦταν ὁ Μενέλαος Λουντέμης.

Οἱ συναντήσεις μου μὲ τὸν Ρίτσο στὸν Ἄη Στράτη δὲν κράτησαν γιὰ πολύ. Ἄρχισαν τὸν Γενάρη τοῦ 1952, ὅταν μὲ πῆγαν ἐκεῖ, καὶ τελείωσαν τὸν Ἀπρίλιο τῆς ἴδιας χρονιᾶς, ὅταν ὁ Ρίτσος ἔφυγε γιὰ τὴν Ἀθήνα ὡς ἀδειοῦχος ἐξόριστος. Μόλις ἔφτασε ἄρχισε νὰ μοῦ στέλνει πολὺ θερμὲς ἐπιστολὲς ποὺ συνεχίστηκαν ἕως τὸ τέλος τοῦ 1953, συνολικὰ 14, οἱ ὁποῖες δημοσιεύτηκαν ὅλες στὸ ἀφιέρωμα στὸν Ρίτσο τοῦ περιοδικοῦ *Τὸ Δέντρο* (τχ. 169-170, 2009).

Ὅταν βγῆκα κι ἐγὼ ὡς ἀδειοῦχος ἐξόριστος, ὁ πρῶτος ἄνθρωπος ποὺ συνάντησα ἦταν ὁ Ρίτσος. Μὲ ἐνθάρ-

ρυνε πολύ. Τότε εἶχε ἐκδώσει τὸ πρῶτο του βιβλίο, μετὰ ἀπὸ πολλὰ χρόνια, τὴν *Ἀγρύπνια*. Στὸ ἐσώφυλλο μοῦ ἔγραψε μιὰ πολὺ τιμητικὴ ἀφιέρωση, τόσο τιμητικὴ ποὺ ντρεπόμουν νὰ τὴ δείξω, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ κολλήσω μὲ σελοτέιπ τὴ σελίδα ὥστε ἂν ἄνοιγε κανεὶς τὸ βιβλίο νὰ προσπερνοῦσε τὴν ἀφιέρωση.

Ἡ ἀφιέρωση ἔλεγε τὰ ἑξῆς: «Στὸ φίλο μου, τὸν ἀγαπημένο Τίτο Πατρίκιο ποὺ τὸ ποιητικό του ἄστρο θὰ φεγγοβολήσει στὸν οὐρανό μας. Μὲ ὅλη μου τὴν καρδιά. Γιάννης Ρίτσος, 27.4.54».

Ὅλα αὐτὰ μοῦ ἔδωσαν μεγάλο κουράγιο γιὰ νὰ προχωρήσω στὴν ἔκδοση τοῦ πρώτου δικοῦ μου βιβλίου *Ὁ χωματόδρομος*. Στὴ συνέχεια ἀκολουθεῖ ἡ ἱστορία γιὰ τὸ πῶς φτιάξαμε τὸ περιοδικὸ *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, ποὺ καταφέραμε νὰ κυκλοφορήσει στὶς ἀρχὲς τοῦ ’55 ἀλλὰ μὲ ἡμερομηνία «Χριστούγεννα ’54», διότι ἡ ἄδεια ποὺ εἶχε ὁ φίλος καὶ συμμαθητής μου ἀπὸ τὸ Βαρβάκειο, ἀρχιτέκτονας Νίκος Σιαπκίδης, ἔληγε τὸ ’54. Τότε δὲν μποροῦσες νὰ ἐκδώσεις περιοδικὸ ἂν δὲν εἶχες τὴν ἄδεια ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν. Ὁ Σιαπκίδης δὲν εἶχε φάκελο, εἶχε κατορθώσει νὰ πάρει τὴν ἄδεια, ἀλλὰ αὐτὴ ἔληγε τὸν Δεκέμβριο τοῦ ’54. Τὰ μέλη τῆς συντακτικῆς ἐπιτροπῆς ἦσαν ὁ Κώστας Κουλουφάκος, ὁ Τάσος Λειβαδίτης, ὁ Γιάννης Χατζῆνης, ὁ Δημήτρης Ραυτόπουλος κι ἐγώ. Μαζὶ μὲ τὸν Κώστα Κουλουφάκο ἀποφασίσαμε στὸ πρῶτο τεῦχος νὰ ἔχουμε καὶ ποίημα τοῦ Ρίτσου. Πήγαμε σπίτι του, τοῦ ζητήσαμε ποίημά του, ὅμως μᾶς εἶπε ὅτι ἔχει δώσει πολλὲς φορὲς ποίημα σὲ

περιοδικὰ ποὺ πρωτοεκδίδονταν καὶ στὴ συνέχεια ἔκλειναν καὶ δὲν θέλει νὰ τοῦ ξανασυμβεῖ κάτι ἀνάλογο. Ἤθελε πρῶτα νὰ βεβαιωθεῖ ὅτι τὸ περιοδικὸ θὰ συνεχίσει καὶ ὑποσχέθηκε νὰ μᾶς δώσει συνεργασία στὸ τρίτο τεῦχος. Ἐμεῖς τὰ χάσαμε καὶ ἀπευθυνθήκαμε στὸν Νικηφόρο Βρεττάκο, ποὺ μᾶς ἔδωσε ἀμέσως συνεργασία γιὰ τὸ πρῶτο τεῦχος.

Μέχρι τότε ἔγραφα κυρίως συνθετικὰ ποιήματα, ἐπηρεασμένος τόσο ἀπὸ τὸν Νερούντα, τὸν ὁποῖο λάτρευα, ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν Ρίτσο. Ἀργότερα μετέφρασα τὸ ποίημα τοῦ Νερούντα «Στὶς κορυφὲς τοῦ Μάτσου Πίτσου», ποὺ δημοσιεύθηκε στὴν *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*. Πολὺ ἀργότερα τὸν ἀπέρριψα, ὅταν διάβασα στὰ γαλλικὰ τὴ φοβερὰ ναρκισσιστικὴ αὐτοβιογραφία του.

Στὸν Ἄη Στράτη, γιὰ νὰ βελτιώσουμε τὴ διατροφή μας ποὺ ἦταν ἄθλια, κάθε σκηνὴ εἶχε φτιάξει κι ἕνα κοτέτσι. Βέβαια μᾶς ἔπαιρνε χρόνο νὰ περιποιούμαστε τὶς κότες, ἀλλὰ εἴχαμε νὰ τρῶμε φρέσκα αὐγὰ καὶ κοτόπουλα. Μιὰ μέρα στὴ Βουλὴ ὁ κοινοβουλευτικὸς ἐκπρόσωπος τῆς ΕΔΑ Ἠλίας Ἠλιοὺ εἶχε ζητήσει μὲ ἐρώτησή του πρὸς τὴν κυβέρνηση, ἀφοῦ δὲν ἀποφυλακίζουν τοὺς κρατούμενους, τουλάχιστον νὰ βελτιωθεῖ ἡ διατροφή τους, γιατὶ πεινᾶνε. Ὁ ὑπουργὸς Ἐσωτερικῶν Ρέντης τοῦ ἀπάντησε λέγοντας «ξέρετε, οἱ ἐξόριστοι τρῶνε καλύτερα ἀπὸ ἐμᾶς, γιατὶ ἔχουν κότες καὶ αὐγὰ στὴν καθημερινή τους διατροφή». Ὁπότε ἡ κομματικὴ καθοδήγηση στὸν Ἄη Στράτη, γιὰ νὰ βουλώσει τὸ στόμα τῆς ἀντί-

δρασης, πῆρε ἀπόφαση νὰ καταργήσει τὰ κοτέτσια, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ σφάξουμε τὶς κότες, τὶς ὁποῖες τρώγαμε ἐπὶ ἕναν μήνα μέχρι ποὺ τὶς σιχαθήκαμε. Ὅλος ὁ τόπος εἶχε γεμίσει πούπουλα. Μιὰ μέρα ποὺ διάβαζα, θυμᾶμαι, τὸν Β΄ τόμο ἀπὸ τὴν *Ἱστορία* τοῦ Παπαρρηγόπουλου, ἦρθε ὁ γραμματέας τῆς Νεολαίας καὶ μοῦ εἶπε νὰ παρατήσω τὰ διαβάσματα γιατὶ ἔχει ἐξόρμηση ἡ νεολαία νὰ μαζέψει πούπουλα προκειμένου νὰ φτιάξουμε πουπουλένιο στρῶμα γιὰ τὸν σύντροφο Σουκαρά, ποὺ μόλις εἶχε φτάσει ἀπὸ τὴ φυλακή. Δὲν ξέρω τί μὲ ἔπιασε καὶ τοῦ λέω: «ἐγὼ δὲν ἦρθα στὴν ἐξορία γιὰ νὰ φτιάχνω πουπουλένια στρώματα». Καὶ δὲν πῆγα. Ἀπὸ τότε ἄρχισα νὰ χάνω τὴν ἐκτίμηση τοῦ Κόμματος. Ὁ Ρίτσος τὸ ἔμαθε κι ἕνα βράδυ ποὺ ἤμουν στὸ καλύβι του μοῦ εἶπε σιγά: «Παιδάκι μου, νὰ προσέχεις, γιατὶ οἱ καθοδηγητές μας εἶναι ἀνελέητοι, μποροῦν νὰ φτάσουν ὣς τὸ ἔγκλημα». Ἐκείνη τὴν ὥρα χτυπάει κάποιος τὴν πόρτα χωρὶς νὰ περιμένει νὰ ἀκούσει τὸ ἐμπρὸς καὶ μπαίνει μέσα. Ὁ Ρίτσος, φοβούμενος ὅτι μπορεῖ κάτι νὰ ἄκουσε, ἀλλάζει τόνο φωνῆς καὶ πολὺ σοβαρὰ μοῦ λέει: «Τίτο, πρέπει νὰ ξέρεις ὅτι οἱ καθοδηγητές μας δὲν εἶναι μόνο ἥρωες ἀλλὰ καὶ ἰδιοφυεῖς».

Ἀργότερα στὴν Ἀθήνα καὶ μετὰ τὴν ἔκδοση τοῦ πρώτου μου βιβλίου *Ὁ χωματόδρομος*, ἄρχισα νὰ γράφω μικρότερα ποιήματα καί, ὅταν συμπλήρωσα μιὰ συλλογή, πῆγα νὰ τὰ δείξω στὸν Ρίτσο, ὅπως ἔκανα πάντα μὲ ὅ,τι ἔγραφα. Ὁ Γιάννης τὰ διάβασε καὶ μοῦ εἶπε: «Τίτο,

ἔχεις μπεῖ σὲ κακὸ δρόμο, γιατὶ ἡ ἐπαναστατικὴ ποίηση εἶναι ὅπως ἡ συμφωνικὴ μουσικὴ ποὺ παίζεται σὲ μεγάλες αἴθουσες ἀπὸ μεγάλη ὀρχήστρα καὶ ἔρχεται πολὺς κόσμος νὰ τὴν ἀκούσει. Ἔτσι καὶ ἡ ἐπαναστατικὴ ποίηση δημιουργεῖ μεγάλες συνθέσεις ποὺ τὶς διαβάζει πολὺς κόσμος. Ἐνῶ τὰ σύντομα ποιήματα ποὺ ἔγραψες ἐσὺ τώρα εἶναι σὰν τὴ μουσικὴ δωματίου. Τὴν παίζουν 3-4 ὄργανα σὲ ἕνα ἀστικὸ σαλόνι καὶ τὴν ἀκοῦν πέντε ἀστοί». Ταράχτηκα κι ἐνῶ ἑτοιμαζόμουν νὰ τυπώσω τὴ συλλογὴ αὐτὴ μὲ τίτλο «Ἀντιδικίες», δὲν τὴν ἔδωσα γιὰ ἔκδοση. Πέρασαν δυὸ-τρεῖς μῆνες καὶ μιὰ μέρα ἦρθε ὁ Ρίτσος στὰ γραφεῖα τῆς *Ἐπιθεώρησης Τέχνης*. Ἐνθουσιαστήκαμε, σηκωθήκαμε ὄρθιοι νὰ τὸν ὑποδεχτοῦμε καὶ μᾶς εἶπε ὅτι μᾶς φέρνει καινούργια ποιήματα. Τρελαθήκαμε ἀπὸ τὴ χαρά μας, μᾶς ἀφήνει ἕναν φάκελο καὶ φεύγει. Τὸν ἀνοίγουμε κι ἐγὼ κόντεψα νὰ πάθω ἔμφραγμα. Ἦταν σύντομα ποιήματα. Φυσικά, μετὰ δὲν μποροῦσα νὰ ἐκδώσω τὰ δικά μου γιατὶ ὅλοι θὰ ἔλεγαν πὼς ὅταν ὁ Ρίτσος ἔγραφε συνθετικὰ ποιήματα ἔγραφα κι ἐγώ, ὅταν ἄλλαξε αὐτὸς τὸν μιμήθηκα κι ἐγώ. Ἔτσι, τὰ ποιήματα τῆς συλλογῆς *Ἀντιδικίες*, ἀντὶ νὰ τὰ βγάλω τὸ 1955, τὰ δημοσίευσα στὴ συλλογὴ *Μαθητεία* (ἐκδ. Πρίσμα, 1963), ἐνῶ ἡ συνολική τους ἔκδοση ἔγινε τὸ 1981 (ἐκδ. Ὕψιλον).

Ἀργότερα, τὸ 1959, ἔγινε ἡ περιβόητη κομματικὴ δίκη τῆς *Ἐπιθεώρησης Τέχνης*. Εἴχαμε δημοσιεύσει τὸ διήγημα ἑνὸς σοβιετικοῦ συγγραφέα καὶ ἥρωα τοῦ πολέμου, τοῦ Γκράνιν. Τὸ διήγημα μὲ τίτλο «Ἡ σιωπὴ»

σατίριζε τὴ σοβιετικὴ γραφειοκρατία καὶ γι' αὐτὸν τὸν λόγο εἶχε καταδικαστεῖ στὴν πατρίδα του, πράγμα ποὺ ἦταν γνωστὸ καὶ στὴν Ἑλλάδα. Ἔγινε σάλος καὶ μᾶς κάλεσαν σὲ μιὰ κομματικὴ συνεδρίαση, τὴν ὁποία ἐμεῖς ὀνομάσαμε κομματικὴ δίκη. Ἐπικεφαλῆς ὡς πρόεδρος ἦταν ὁ Λεωνίδας Κύρκος, ἀλλὰ καθήκοντα εἰσαγγελέα εἶχε ὁ Μάρκος Αὐγέρης. Μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς ἦσαν διάφορα κομματικὰ στελέχη καὶ ἀπὸ λογοτέχνες ὁ Θέμος Κορνάρος καὶ ὁ Γιάννης Ρίτσος. Ὅταν εἴδαμε τὸν Ρίτσο ἀναθαρρήσαμε καὶ εἴπαμε ὅτι εὐτυχῶς ὁ Γιάννης θὰ βάλει τὰ πράγματα στὴ θέση τους. Ὅμως αὐτὸς στὴν ὁμιλία του ἀποδείχθηκε ὁ πιὸ αὐστηρὸς ἀπὸ ὅλους. Εἶπε μάλιστα ὅτι τὸ συγκεκριμένο διήγημα ἔχει πολὺ κακὰ ἀποτελέσματα γιατὶ εἶναι ἰδιαίτερα καλογραμμένο καὶ ὅτι ἔχουμε κατρακυλήσει στὸν ὀπορτουνισμό. Μὲ τὸν ὅρο ὀπορτουνισμὸς ἐννοούσαμε τὴ δεξιὰ παρέκκλιση, ἐνῶ μὲ τὸν ὅρο δογματισμὸς ἐννοούσαμε τὸν σταλινισμό. Ταραχτήκαμε πολὺ μὲ τὴ συμπεριφορὰ τοῦ Ρίτσου, ἀλλὰ οἱ σχέσεις μας δὲν διακόπηκαν.

Ὁ Γιάννης Ρίτσος ἦταν ἕνας ἀκάματος ἐργάτης τῆς ποίησης. Τὴν περίοδο '54–'55 τὸν ἐπισκεπτόμουν συχνὰ σ' ἕνα δωμάτιο ποὺ τοῦ εἶχε παραχωρήσει ἕνα φιλικό του ζεῦγος. Τὸ πρωὶ σηκωνόταν κι ἔκανε γυμναστική, καὶ μετὰ διάβαζε. Κατόπιν ξεκινοῦσε τὸ γράψιμο, ἔγραφε 4–5 ὧρες τὴν ἡμέρα. Μετὰ ἄκουγε μουσική, τοῦ ἄρεσε πολὺ ὁ Σοπὲν κι ἔπαιζε πολὺ ὡραῖα πιάνο. Πιὸ πολὺ τοῦ ἄρεσε ἕνα βάλς τοῦ Σοπέν, ποὺ πιὰ δὲν θυμᾶμαι τὸν ἀριθμό του, ἀλλὰ ἂν τύχει καὶ τὸ ξανακούσω, θυμᾶμαι

ἐκεῖνες τὶς στιγμές. Τὸ ἀπόγευμα πήγαινε στὸν ἐκδότη Γκοβόστη, ὅπου δούλευε στὴν ἐπιτροπὴ ἐλέγχου τῶν μεταφράσεων. Μιὰ μέρα μοῦ εἶπε: «Νὰ σοῦ συστήσω μιὰ φίλη γιατρό, ἐξαιρετικὴ κοπέλα». Ἔτσι γνώρισα τὴ Γαρουφαλίτσα, τὴ μετέπειτα σύζυγό του. Ἦταν πραγματικὰ ἐξαιρετικὴ γυναίκα.

Μερικὰ σαββατοκύριακα μὲ ἔπαιρνε μὲ τὸ τρένο ὡς τὸ Λαύριο γιὰ νὰ θαυμάσουμε στὸν δρόμο τὴν ὑπέροχη φύση τῆς Ἀττικῆς. Κατὰ τὴ διαδρομὴ ζωγράφιζε πολὺ ὡραῖα σὲ ἕνα μεγάλο μπλὸκ ποὺ εἶχε μαζί του καὶ μοῦ ἔλεγε: «ὅταν ταξιδεύεις νὰ μὴ μένεις ἀργὸς ἀλλὰ νὰ παρατηρεῖς προσεκτικὰ τὰ ὅσα βλέπεις, νὰ ἀνακαλύπτεις τὶς ἐσωτερικές τους σχέσεις καὶ συγκρούσεις, καὶ ὅλα αὐτὰ νὰ τὰ καταγράφεις κρατώντας σημειώσεις».

Ἄλλες φορὲς τὰ βράδια μὲ ἔπαιρνε μαζί του στὸ Παλαιὸ Φάληρο σὲ ἕνα παραθαλάσσιο κέντρο ὅπου, μαζὶ μὲ ἄλλους φίλους, φορώντας ὅλοι ὡραῖα κοστούμια, χόρευαν. Ἐγὼ φοροῦσα ἕνα παλιὸ κοστούμι καὶ καθόμουν στὴν ἄκρη παρατηρώντας τους.

Λίγο πρὶν φύγω γιὰ τὸ Παρίσι καὶ προτοῦ συμβεῖ τὸ περιστατικὸ τῆς *Ἐπιθεώρησης Τέχνης*, μὲ τὸ θάρρος ποὺ εἶχα πιὰ ἀποκτήσει, τὸν εἶχα ρωτήσει: «Γιάννη, πῶς μπορεῖς ὅταν εἴμαστε μόνοι νὰ μοῦ λὲς τὸ Α καὶ δημόσια νὰ λὲς τὸ ἀντίθετό του, τὸ Ω;». Δὲν ταράχτηκε καθόλου καὶ μοῦ εἶπε: «Τίτο, πρέπει νὰ ξέρεις ὅτι ἡ ἱστορία βαδίζει πρὸς τὸν κομμουνισμὸ καὶ τὸ δικό μας χρέος εἶναι αὐτὴ τὴν πορεία νὰ τὴ διευκολύνουμε ἤ, ἂν δὲν μποροῦμε, τουλάχιστον νὰ μὴν τῆς βάζουμε ἐμπό-

δια. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, αὐτὸ σ' τὸ λέω προσωπικά, δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε, γιατὶ ὀφείλουμε νὰ ἔχουμε συνείδηση τοῦ τί πραγματικὰ συμβαίνει». Ἀργότερα κατάλαβα ὅτι αὐτὴ τὴ διπλὴ σκέψη καὶ διπλὴ γλώσσα δὲν τὴν εἶχαν μόνον οἱ κομμουνιστὲς ἀλλὰ καὶ τὰ ὑπόλοιπα κόμματα.

Πέρασαν τὰ χρόνια, ἐγὼ βρέθηκα στὸ Παρίσι μὲ τὴν πρώτη μου γυναίκα, τὴν Κάκια Σακελλαρίου. Ὅταν τὸν Νοέμβριο τοῦ 1962 γεννήθηκε ἡ κόρη μας, ἡ Ἕλενα, βρισκόμουν ἀκόμα στὸ Παρίσι. Ὅταν γύρισα, νοικιάσαμε ἕνα σπίτι στὴν ὁδὸ Χ. Τρικούπη καὶ τὸν Φλεβάρη τοῦ 1963 κάναμε ἕνα τραπέζι στὸ σπίτι μας γιὰ νὰ γιορτάσουμε τὴ γέννησή της. Ἀνάμεσα στοὺς καλεσμένους ἦσαν ὁ παλιός μου φίλος Ἀστέρης Στάγκος καὶ ὁ Ρίτσος, μὲ τὸν ὁποῖον ἡ φιλία μας συνεχιζόταν. Τότε μᾶς ἔφερε καὶ μὲ θερμὲς ἀφιερώσεις τὰ ποιητικά του βιβλία *Τὸ νεκρὸ σπίτι* καὶ τὸ *Κάτω ἀπὸ τὸν ἴσκιο τοῦ βουνοῦ*.

Κάποια στιγμὴ ὁ Γιάννης σηκώθηκε γιὰ νὰ φύγει, τὸν συνοδέψαμε μαζὶ μὲ τὸν Στάγκο μέχρι τὴν πόρτα τοῦ διαμερίσματος. Ἐκεῖ κοντοστάθηκε καὶ μᾶς λέει: «Ἔχω νὰ σᾶς κάνω μιὰ αὐστηρὴ κριτική. Δὲν δίνετε τὴ μάχη κατὰ τοῦ δογματισμοῦ μὲ τὴν ἔνταση ποὺ πρέπει». Ἀναστατώθηκα, γιατὶ θυμήθηκα ὅτι πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια μὲ εἶχε καταδικάσει γιὰ ὀπορτουνισμὸ καὶ τώρα μὲ καταδίκαζε γιὰ τὸ ἀντίθετο, δηλαδὴ γιὰ σταλινισμό. Ἔκτοτε μὲ ἔπιασε ἕνα τυφλὸ πεῖσμα καὶ δὲν ἤθελα νὰ τὸν βλέπω.

Στενοχωρήθηκα πολύ, γιατὶ, ὅταν ἀρρώστησε ὁ Ρίτσος, ἡ Καίτη Δρόσου ποὺ τὸν ἔβλεπε συχνὰ μὲ τὸν Ἄρη Ἀλεξάνδρου μοῦ μετέφερε ὅτι ὁ Ρίτσος ἔλεγε μὲ παράπονο «αὐτὸς ὁ Τίτος νὰ μὴν ἔρχεται νὰ μὲ δεῖ».